

Seværdigheder langs Skjern Å

6 Nr. Vium og Trolldhede

Nr. Vium og Troldhede

Vorgod Å ved Nr. Vium

Nr. Vium

Nr. Vium (Wiim 1330-48) er en landsby med ca. 225 indbyggere (2011), fordelt på omkring 125 husstande. Byens alder fortaber sig i historiens mørke. Kirken (o. 1200) og de mange arkæologiske fund i Nr. Vium sogn viser, at mennesker har holdt til i området de sidste ca. 11.000 år. De ældste arkæologiske fund stammer fra Jægerstenalderen, nærmere betegnet Maglemosekultur.

En anden indikation på, at Nr. Vium har en historie, som strækker sig langt tilbage i tiden, er stednavnet. Vium er sammensat af ”Vi”, som betyder helligt sted eller helligdom, og ”um” som betyder hjem eller bebyggelse. En mulig tolkning af navnet er ”gudernes hjem” eller ”helligdom”. Navne med um-endelse er ofte af fællesgermansk oprindelse og dateres til Jernalderen (400 f.Kr. eller tidligere).

Sognet gennemskæres af flere åer og bække. Den største å i sognet er Vorgod Å, som løber fra nord mod sammenløbet med Skjern Å i syd. I den østlige og sydlige del af sognet finder man Von Å, som danner grænse mod Troldhede og Assing sogne. I den østlige

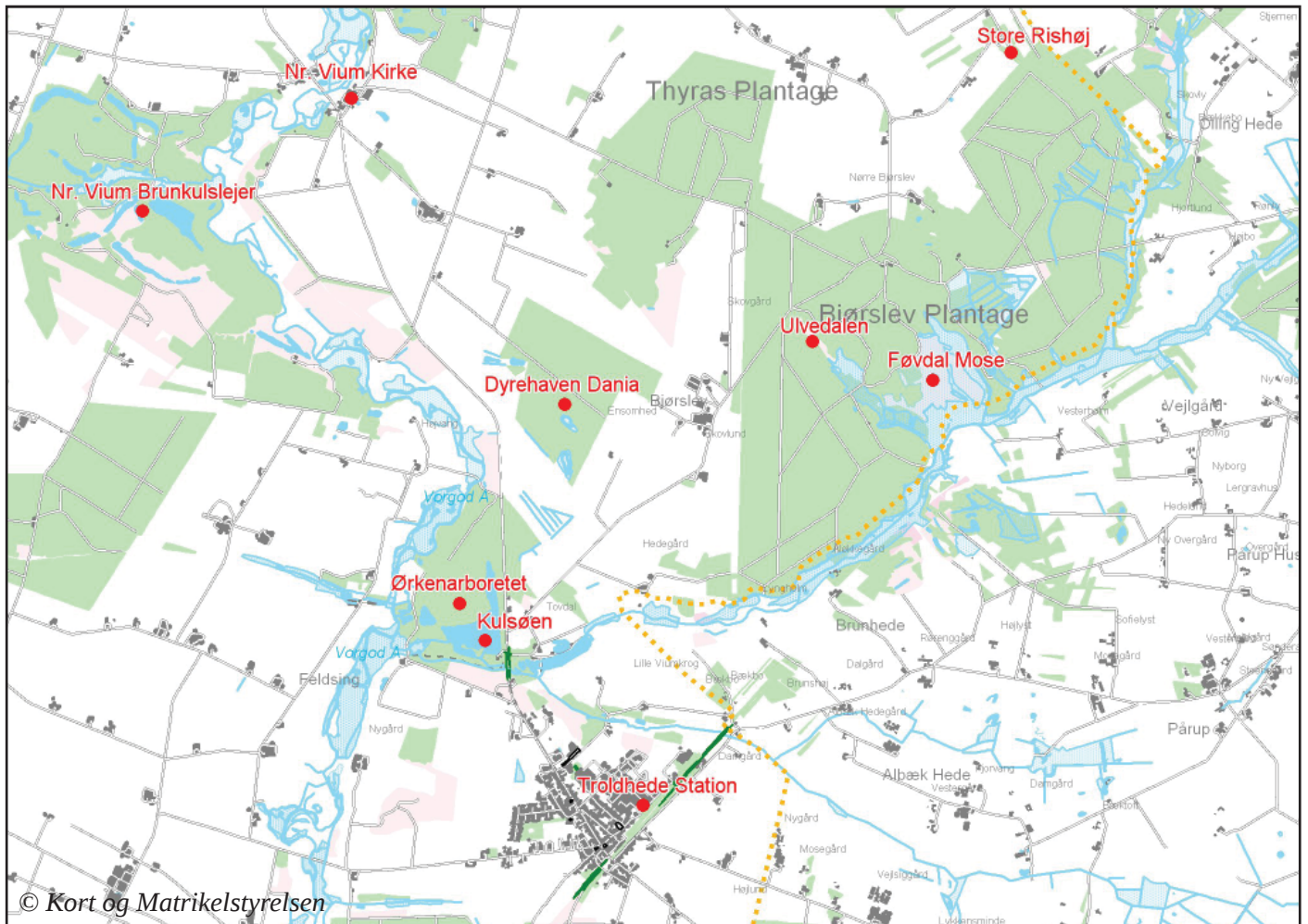
del af sognet findes det højeste punkt, Rishøj, som ligger 76 moh. Der er ingen naturlige søer i Nr. Vium og Troldhede sogne. Efter brunkuls- og tørvegravning, især under de to verdenskrige, er der dog opstået flere kunstige søer i de gamle grave.

Troldhede

Troldhede (1881) har ca. 670 indbyggere (2011) og er en meget ung by, som først opstod efter etableringen af jernbanen mellem Herning og Skjern i 1881. Før anlæggelsen af banen var området stort set ubeboet. Den nærmeste gård, Damgård, lå ca. 750 m mod nordøst, men ellers var området præget af øde hedestrækninger og vådområder.

Troldheden, som har lagt navn til byen, lå ca. 1.500 m øst for det, som skulle blive til stationsbyen Troldhede. Udover jernbanen var brydningen af brunkul, navnligt under 1. og 2. Verdenskrig, den væsentligste årsag til, at Troldhede med tiden udviklede sig til et landsbysamfund.

Det første stationsanlæg ved Troldhede var meget beskedent og bestod af en stationsbygning, et varehus,

en perron og et sidespor. Efterfølgende anlagde man i 1897 et privat sidespor, som Hedeselskabet brugte til aflæsning af mergel.

I 1917, under 1. Verdenskrig, oplevede Trolldhede en kraftig opblomstring, dels som følge af brunkulsgravning og dels som følge af etableringen af privatbanen Trolldhede-Kolding-Vejen. I de følgende år var der en omfattende trafik med brunkul fra statens lejer mellem Trolldhede og Nr. Vium. Produktionen af brunkul blev dog udkonkurreret af import af udenlandske stenkul kort efter krigens ophør, og i 1924 nedlagde man det sidespor, som var anlagt ud til lejerne. Som følge af brændstofmanglen under 2. Verdenskrig oplevede Trolldhede dog en ny storhedstid.

Selv om der med tiden voksede en lille by op omkring stationen, blev stationsanlægget efterhånden reduceret til samme beskedne omfang, som det havde ved anlæggelsen af jernbanen i 1881. Første skridt i den retning var nedlæggelsen af privatbanen til Kolding i 1968, og i 1973 blev Trolldhede nedgraderet fra station til trinbræt.

I dag står de tilbageværende stationsbygninger tomme og er meget forfaldne. I de senere år har man arbejdet med to løsningsmodeller for den gamle station. Den ene går ud på, helt at nedrive bygningerne, mens man i den anden arbejder på at renovere stationen og bruge den i kulturelt øjemed, til glæde for byens borgere. Hvad løsningen bliver, er uafklaret på nuværende tidspunkt (2012).

Trolldhede Station anno 2012

Nr. Vium Kirke

Nr. Vium Kirke er en såkaldt "kullet" kirke, dvs. en kirke uden tårn. Byggestilen er romansk, hvilket daterer den til slutningen af 1100-tallet. Kor og skib er opført af granitkvadre på en sokkel med skråkant. Kirken er ombygget, men nogle af de oprindelige, rundbuede vinduer er stadig bevaret.

Lidt utraditionelt er den oprindelige "mandsdør" i skibets sydvæg afblændet, hvorimod norddøren (kvindedøren) er bevaret, men dog stærkt ombygget (1941). Våbenhuset er opført af granitkvadre og munkesten. Byggestilen er gotisk, så huset kan dateres til slutningen af Middelalderen.

Efter Reformationen i 1536 overgik ejerskabet af kirken til Kronen. I 1710 (muligvis 1711) blev kirken solgt til Christen Sørensen, Bramminggård, og forblev i privat eje indtil menighedsrådet overtog den i 1912.

Alter

Alteret består af en granitkvader, som er dækket af et renæssancepanel fra slutningen af 1500-tallet. På alteret står to messinglysestager fra 1600-tallet og i midten en syvarmet lysestage, som blev skænket til

kirken af daværende sognepræst P. Eller i 1916.

Altartavle

Altartavlen er en trefløjet tavle med korinthiske søjler. Den bærer navnetrækket J. Poulsen og dateres til 1697. I 1926 planlagde man at udskifte tavlen og inddrog i den forbindelse Nationalmuseet. På baggrund af museets undersøgelser bestemte man sig for at restaurere den oprindelige bemaling fra 1697, som i midterfeltet viser den første nadver. Over billedet er et citat fra 1. Kor. 11, 26: "*Saa ofte som i æde af dette Brød, og dricke denne Kalck, da skulde i forkynde HERRENS død*".

Under billedet fortsættes med de efterfølgende skriftsteder (1. Kor 11, 27-29): "*Hvert menneske prøve sig self og æde saa af dette brød, og dricke af denne kalck. Thi hvo som æder og dricke uværdeligen, han æder og dricke sig (til Domen?), der med hand icke gjør forskiel om HERRENS Legeme*".

I sidefelterne ses Moses til venstre med lovens tavler, mens man til højre ser Kristus med en jordklode i sin hånd. Under afbildningen af Moses ses første del af et skriftsted fra Joh. 1, 17: "*Loven er given ved Mosen*". Skriftstedet fortsættes under afbildningen af Kristus til højre: "*Nåden og Sandheden er blefven ved Jesum Kristum*". Øverst på alteret ses en "sol" med gudsnavnet: "*JHVH*" skrevet på hebræisk.

Døbefont

Døbefonten er af granit med arkademotiver og båndsl yngninger og stammer ligesom kirken formentlig fra slutningen af 1100-tallet. Dåbsfadet af tin er skænket af daværende kirkeminister J. Sønderup og hustru i 1955. På væggen over døbefonten hænger et ældre dåbsfad af messing. Fadet er uden inskriptioner, men menes at være lavet i 1847.

Altartavlen i Nr. Vium Kirke

Prædikestol

Prædikestolen er udført i barokstil og dateres til 1632. Den er forsynet med hjørnehermer (dyderne), som danner ramme om billedløse arkadefelter. Lydhimlen blev udskiftet i 1937 og er en kopi af en ældre himmel.

Stolene i koret

I koret findes to gamle stole, som indtil 1898 stod i skibet som henholdsvis præste- og degnestol. Stolen i sydsiden har muligvis oprindeligt været præstestol. Den har en fyldning, som bærer årstallet 1585 sammen med initialerne *HGJ*, som formentlig henviser til Hr. Gregers Jensen, der var præst i kirken indtil 1602. I stolen er en lille træskål, der formentlig blev brugt til den del af offeret, som tilfaldt degnen.

Spor af restaureringen i 1986.

Kalkmalerier

I forbindelse med restaureringen af kirken i 1986-87 stødte man på fragmenter af ældre kalkdekorationer. Ved den tilmurede mandsdør var et genindvielseskors, og i korets østgavl rester efter en baldakin. Malerierne var dog i så dårlig forfatning, at en restaurering ikke var mulig.

Kirkeklokken

Indtil 1931 hang kirkeklokken ved kirkens østgavl, men blev derefter flyttet til en klokkestabel i den vestlige del af kirkegården. Kirkeklokken bærer en latinsk inskription: *"Anno Domini 1329 Paulus me fecit"*, hvilket betyder *"I det Herrens år 1329 lavede Poul mig"*.

Forfald, 2. Verdenskrig og restaurering

Op gennem 1800-tallet er der gentagne gange bemærkninger, i de gamle synsprotokoller, om at kirken var i meget dårlig stand. I 1820'erne påpegede man, at loftet over alteret var åbent, og at der manglede ruder i nogle af vinduerne. Manglerne blev påpeget over for kirkens ejere, som indimellem var meget tilbageholdende med at udbedre dem. I nogle tilfælde måtte man faktisk true med indberetning til Kancelliet, før de blev udbedret.

Nogle af de seks nye vindmøller ved Trolldhede.

I 1904 blev det bestemt at bygge en ny kirke i Trolldhede, hvilket betød at Nr. Viums sognegrænse skulle flyttes længere mod vest. Det blev derfor foreslået at flytte Nr. Vium Kirke over på vestsiden af Vorgod Å, så den kom til at ligge mere centralt i det nye sogn. En ansøgning om statstilskud til flytning af kirken blev dog afslået, og i de følgende år forfaldt den yderligere.

I 1910 var kirken så forfalden, at den måtte lukkes, og de næste halvandet år blev gudstjenesterne afholdt i skolebygningen. Ejeren af kirken, Hotelejer Grønlund i Skjern, blev ved retten dømt

til at istandsætte kirken, og i maj 1911 begyndte arbejdet. Hvornår den nyistandsatte kirke blev indviet, vides ikke nøjagtigt, men i november 1912 synes forholdene omkring kirken normaliseret.

Under 2. Verdenskrig var kirken tæt på at blive lagt i ruiner. Natten mellem 4. og 5. maj 1942 udkæmpede tyske og engelske flyvemaskiner et luftslag over Nr. Vium. I kampens hede udløste de engelske bombemaskiner deres bombelast. To sprængbomber og flere brandbomber traf kirkegården og beskadigede kirkens nordmur og våbenhus. En af brandbomberne antændte derudover kirkeloftet. At kirken ikke blev fuldstændig ødelagt skyldes formentlig, at graverparret T. og Chr. Lauridsen observerede bombningen og straks slog alarm.

Efter den dramatiske episode gennemgik kirken en større restaurering, hvor blandt andet kirkens blytag blev fornyet. Manglen på bly gjorde dog, at taget ikke fik den reglementerede tykkelse. Derfor blev blytaget atter fornyet i forbindelse med en hovedrestaurering af kirken i 1986-87.

Bjørnslev Plantage

Bjørnslev ligger lige midt imellem Herning og Skjern, umiddelbart nord for Trolldhede. Fra Trolldhede kører man nord ud ad Nr. Viumvej. Kort efter parkeringspladsen ved Kulsøen drejer man til højre ad Bjørnslevvej og fortsætter ca. 3 km. På vejen her passerer man de seks nye, 150 m høje vindmøller, som blev taget i brug i sommeren 2012.

Udsigt over Ulvedalen.

Bjørnslev Plantage ligger i den østlige del af Nr. Vium sogn og er den største plantage i sognet. Før tilplantningen af Bjørnslev Plantage begyndte i 1893, blev området kaldt Bjørnslevknuden. Plantagen har et areal på knap 500 ha, hvoraf hovedparten er nåleskov (317 ha). Omkring 15 ha er løvskov, mens den resterende del udgøres af heder og vådområder.

Landskabet ved Bjørnslev er meget kuperet og gennemskæres af dybe smeltevandsslugter. Det kuperede landskab er, ligesom resten Skovbjerg Bakkeø, skabt under den forrige istid, *Saale istiden*, som sluttede for ca. 130.000 år siden. Området har formentlig aldrig været opdyrket, hvorfor der mange steder ligger store kampesten spredt rundt om i terrænet.

Enkelte sten er blevet gravet fri, og nogle af dem har spor efter tilhugning. Andre steder vidner huller i jorden om, at sten igennem tiden er blevet fjernet. De bortkørte sten er i flere tilfælde blevet fjernet af landmænd, som så

en mulighed for en lille ekstra indkomst ved at sælge tilhugne sten til mange af de broer, som blev anlagt i Vestjylland i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet.

Chr. Dalgas beskrev i 1897 området som et smukt område med mange kæmpehøje, hvorfra man har en storslået udsigt. Kammerherre og hofjægmester Hans R. Juel (1859-1923), Hverringe, der i begyndelsen af 1890'erne købte området ved Bjørnslev, udbrød under et besøg på stedet: ”Det forekommer mig kun at være synd at tilplante disse prægtige lyngbakker.”

En af de mange gravhøje i Bjørnslev Plantage.

Vandrerute

Der er afmærket en ca. 2,5 km lang vandrerute i plantagen, med start ved p-pladsen på Bjørslevvej. Folder med kort kan hentes fra Ringkøbing-Skjern Kommunes hjemmeside, www.rksk.dk

Ruten går bl.a. gennem slugten Ulvedalen, og følger man grusvejen på den lille afstikker, der er angivet på kortet, kommer man til en lille sø, der er opstået i forbindelse med gravning efter brunkul.

- Du er velkommen i naturen.
- Naturen må gerne betrædes, men træd varsomt.
- Der vil være et skilt ved p-pladsen, som viser når skoven er lukket pga. jagt.
- Hunde må ikke medtages fra maj til september, hvor køerne har kalve. Undgå at gå ind i køernes indhegning.

Ikke desto mindre tilplantede han store dele af området med Bjergfyr, Rød- og Edelgran. Administrativt blev Bjørslev Plantage lagt ind under Birkebak Skovdistrikt, som var anlagt af Hedeselskabet.

I dag ejes plantagen af Skov-Sam, som er et anpartsselskab bestående af pensionskasser (Pen-Sam) og Hedeselskabet. Området forvaltes af HedeDanmark A/S, som er en underafdeling af Hedeselskabet. Bjørslev Plantage er fortsat præget af nåleskov, men er efterhånden ved at blive udskiftet med løvskov.

Føvdal Mose

Føvdal Mose, som ligger centralt i Bjørslev Plantage, bliver på de ældste matrikelkort kaldt Fokdal Mose. Hedeselskabet havde i 1917 fået tilladelse til at starte en moseindustriel forsøgstation i mosen og ville derfor gerne forpagte området af ejeren Hans R. Juel. Anmodningen blev afslået, men i stedet tilbød Juel, at Hedeselskabet kunne købe hele Bjørslev Plantage for 100.000 kr.

Samme år blev der oprettet et aktieselskab, A/S Bjørslev Plantage, som overtog mosen. Hedeselskabet var medaktionær. Selskabet gravede tørv i mosen frem til 1921, hvorefter produktionen blev indstillet. Via et tipvognsspor blev tørvene fragtet til Statsbanens spor mellem Kibæk og Trolldhede. Selv om der blev gravet mange tørv i mosen, især under 1. Verdenskrig, blev projektet aldrig den økonomiske succes, som man havde håbet på.

Naturpleje

Uden pleje ville hedearealerne og vådområderne i Bjørslev Plantage med tiden springe i skov. For at undgå dette, lader man arealerne afgræsse med kvæg, hvilket holder opvæksten af buske og træer nede. Dette bliver dels gjort for at bevare den natur, som knytter sig til heden og vådområderne, men også for at besøgende fortsat kan nyde områdets flotte landskabsformer.

Engarealerne langs Von Å har formentlig været brugt som græsningsarealer for bøndernes husdyr lige siden oldtiden. I 1920'erne sendte bønderne syd for Von Å deres kvier på sommergræs i mosen. Før kvierne kom på græs blev de vejret, så man kunne se, hvor meget vægt de havde taget på, når de blev hentet ind igen om efteråret. Vægtforøgelsen blev brugt som grundlag for, hvor meget man skulle betale ejeren af plantagen for brugen af arealet.

I nyere tid har man også brugt malkekuvæg i forbindelse med naturplejen, men det er man gået væk fra, da køernes yvere blev angrebet af fluer, myg og andre insekter. I stedet er man gået over til at afgræsse områderne med Limousine-kvæg, som er langt mere modstandsdygtige, men til gengæld også noget mere aggressive.

Tørvegravning

Under 1. Verdenskrig var Brændselsnævnet (omtrent der samme som vore dages Energiministerium) på udkig efter alle former for brændsel i Kongeriget. I Bjørslev blev der startet en forsøgs-tørvegravning". Gravningen udviklede sig til en hel industri, der først sluttede i 1960'erne. Nogle steder er der bortgravet op til 7 meter dynd. Gravene kan være bundløse – så prøv ikke at gå derned.

Dania dyrehave

Dania dyrehave vest for Bjørslev Plantage har taget navn efter briketfabrikken Dania, som førhen lå i området. I den ca. 60 ha store dyrehave er der udsat Mufloner, som hører til de ældste fåreracer, man kender til. I modsætning til almindelige får har Mufloner hår i stedet for uld. En fuldvoksen Muflon vejer 30-40 kg og har et utroligt skarpt syn, hvilket adskiller dem fra f.eks. rådyr, der ser ret dårligt. Det skarpe syn gør, at de ofte er et vanskeligt, men yndet mål for jægere.

Der er stadig spor efter brunkulsgravningen ved Nr. Vium.

Dyrehaven er, på grund af krybskytteri, normalt lukket for gæster, men det er muligt at lave aftale om besøg med ejeren Bertel Jensen, tlf. 9719 4137 eller 2027 7990.

Brunkulslejerne ved Nr. Vium og Troldhede

Allerede i 1868 beskrev E.M. Dalgas tilstedeværelsen af brunkul i nærheden af Nr. Vium. Fundet blev gjort i en åbrink ved Vorgod Å. De første forsøgsboringer efter brunkul blev foretaget i samme område i 1893. De tyske borefolk, som stod for undersøgelserne, fandt et 2,5 m tykt brunkulslag 8-14 m nede og yderligere et lag med en tykkelse på 1 m nogle meter længere nede. Efterfølgende boringer ved Skærbækgård og Fiskbæk i begyndelsen af 1900-tallet afslørede ligeledes forekomster af brunkul. Undersøgelser af kullenes brændværdi viste dog, at en industriel udnyttelse næppe var rentabel i forhold til import af billige tyske og britiske stenkul.

Da Danmark blev afskåret fra import af de udenlandske energikilder under 1. Verdenskrig, begyndte man derfor igen at kigge efter andre energikilder, som kunne dække det nationale behov. En af disse var de vestjyske brunkul. Til at begynde med gik man

fortrinsvis efter de brunkulsforekomster, som lå tæt på jordoverfladen. Gravningen i disse lejer krævede store ressourcer i form af menneskelig arbejdskraft, da arbejdet foregik med skovl og trillebør. Senere, da man begyndte at udnytte de dybere liggende forekomster, foregik gravningen ofte med store specialmaskiner. I de dybe lejer foregik gravningen under grundvandsspejlet og forudsatte derfor, at der konstant blev pumpet vand væk under gravningerne.

Transporten fra lejerne til stationerne i Sdr. Felding og Troldhede blev i begyndelsen besørget af hestekøretøjer og senere også lastvogne. På stationerne blev kullene omlæst på jernbanevogne, som derefter fragtede dem ud til aftagerne. Senere anlagde Statsbanerne sidespor ud til flere lejer, hvorfra små lokomotiver med tipvogne kørte kullene ind til stationen.

Efter 2. Verdenskrig faldt produktionen af brunkul, men den blev øget igen i slutningen 1950'erne, i forbindelse med Suez-krigen i 1956 og den deraf følgende usikkerhed i energiforsyningen. Denne periode afveg fra 1940'erne ved, at arbejdet var mekaniseret i alle led, hvor gravkøer, transportører og store lastbiler dannede en "sammenhængende" kæde fra kullejerne til kraftværkerne, som var hovedtagere af kullene.

Udvindingen af brunkul fortsatte med varierende styrke helt indtil 1970. Der blev udvundet kul i ca. 160 forskellige lejer, som tilsammen havde et areal på ca. 3.000 ha. Heraf udgjorde de 15 største lejer alene 2.000 ha. Søby-lejet var klart det største, med et areal på ca. 900 ha.

Kulsøen

“Statens gamle leje”

Kulsøen nord for Trolldhede er resterne af et gammelt statsligt brunkulsleje på 61 ha. Lejet var et "reserveleje," som kun blev brugt, når de privatejede lejer ikke kunne følge med efterspørgslen på brunkul. Lejet blev anlagt i 1917 og fungerede frem til begyndelsen af 1920'erne, hvorefter det blev lukket ned. I forbindelse med brændselsmanglen under 2. Verdenskrig genåbnede man lejet, som derefter blev kendt under betegnelsen "Statens gamle leje". Når lejet kørte, beskæftigede det 75-100 mand, som ofte kom langvejs fra. Mange af dem bosatte sig midlertidigt i omegnen, ofte under meget primitive forhold. På grund af de mange tilrejsende arbejdere havde Trolldhede i brunkulperioden et ofte meget pulserende liv. Lejet var i drift fra 1941 til 1948, og alene i perioden 1941-46 hentede man omkring 345.000 ton brunkul op af det.

Som reserveleje var man interesseret i, at det hurtigt kunne startes op, når behovet meldte sig. Derfor blev store mængder overjord og sand fjernet, så der kun var 0,5-1 m jord ned til kullagene. I alt regner man med, at ca. 2 mio. m³ overjord blev fjernet og kørt væk. Herefter var man klar til at opgrave kullene med håndkraft og dampgravemaskiner, når situationen krævede det. I begyndelsen blev brunkullene kørt ind

Brunkul

Brunkul består af døde planterester, som i iltfrie miljøer er blevet delvist omdannet til kul. Brunkul findes fortrinsvis i tertiære aflejringer, hvoraf de ældste er op til 60 mio. år gamle. De danske brunkul er dog noget yngre og er aflejret for 15-20 mio. år siden. Kullene er aflejret i lag af vekslende tykkelse (5 cm til 8 m), som er adskilt af tertiære sand- og leraflejringer. I Kvartærtiden blev brunkulslagene dækket af tykke morænedannelser, mens andre blev mere eller mindre blotlagt. Brunkul har højere brændværdi end træ og tørv, men ofte kun den halve brændværdi i forhold til stenkul. En væsentlig ulempe ved brunkul er at de har et stort indhold af urenheder, samt højt vand- og aske-indhold. Derfor forurener brunkul langt mere end stenkul og antages, på grund af det høje svovl-indhold, at have medført betydelig skovdød i Centraleuropa.

til Trolldhede Station med hestevogn eller lastbil, hvor de blev læsset på jernbanevogne. Senere anlagde Statsbanerne et sidespor ud til lejet, hvor små lokomotiver med tipvogne kørte kullene ind til stationen. Inden kullene kunne bringes ud til forbrugerne, skulle de vejes, så man kunne afregne med ejeren af lejet. Afregningen foregik pr. ton kul, og betalingen lå i perioden omkring 2. Verdenskrig på 1 kr. pr. ton.

Kulsøen ved Trolldhede

Tipvogne læsses med kul ved Nr. Vium. Foto: Lokalhistorisk Arkiv Herning.

Efter lukningen af lejet i 1948 begyndte et stort arbejde med at reetablere området. Et tiltag i denne forbindelse var oprettelsen af Ørkenarboretet (se nedenfor). I 1983 fik området status som vildtreservat. Det blev dog ophævet igen i 2004. I dag ejes hovedparten af det gamle leje af Naturstyrelsen, mens et mindre areal i sydenden af lejet er i privat eje.

Brunkulslejerne ved Nr. Vium

De første brunkulsgravninger i Torvig-lejet blev påbegyndt under 1. Verdenskrig og fortsatte indtil 1922, hvorefter det blev lukket ned på grund af manglende efterspørgsel, som følge af import af udenlandske

stenkul. Brunkullene fra Nr. Vium blev kvalitetsmæssigt anset for nogle af de bedste danske kul. Grunden til dette prædikat var, at de bestod af en høj andel af "store" kul, der var meget efterspurgt til fyring i komfurer og kakkelovne – de såkaldte husholdningskul.

Efter udbrudet af 2. Verdenskrig lavede staten i marts 1940 kontrakt med private entreprenørfirmaer om udvinding af kul i lejet. Henover vinteren var to dampgravemaskiner, en spandekæde-gravemaskine og ikke mindre end syv damplokomotiver travlt beskæftiget med at fjerne overjord, og i sommeren 1941 var kullene klar til optagning. I mellemtiden var der anlagt et sidespor fra Troldhede Station forbi "Statens gamle leje" og videre til lejet i Nr. Vium. I alt blev der udvundet 216.070 ton kul i lejet, inden det blev lukket ned i 1943. Samme år åbnede Ingeniørfirmaet W.T.K. et leje ved Nr. Vium, hvorfra der i perioder blev udvundet 400 ton om dagen.

De sidste store lejer ved Nr. Vium blev åbnet i 1947 af ingeniør K. Kolman og fungerede i 2-3 år, inden afsætningsvanskeligheder betød, at lejet blev lukket.

I 1951 sketeder, på grund af faldende import af udenlandske stenkul, en kort opblomstring af kulproduktionen ved Nr. Vium. Det varede dog kun et par år, hvorefter

Danmarks farligste arbejdsplads

Brunkulslejerne var uden sammenligning Danmarks farligste arbejdsplads. Ikke mindre end 101 mennesker døde som følge af ulykker i lejerne. Dertil skal lægges de utallige mennesker, som blev kvæstet og invalideret for livet. Jordskred var en hyppig årsag til dødsulykker, men manglende sikkerhed i forbindelse med gravemaskiner, transportere og lignende tog også mange liv. I mindelunden ved Søby-lejet er der rejst mindst 57 arbejdere, som mistede livet i dette leje

afsætningsmulighederne faldt igen, og det ene leje efter det andet blev lukket.

Det sidste leje ved Nr. Vium var drevet af Ernst Kristensen A/S og blev lukket i 1955. Tilsammen dækkede brunkulslejerne ved Nr. Vium et areal på ca. 150 ha, med et anslået udbytte på omkring 150 mio. ton kul. Brydningen af brunkullene gav i perioder arbejde til flere hundrede mand. Det farlige arbejde betød, at 12 mennesker mistede livet i lejerne og mere end 100 arbejdere kom til skade i arbejdsulykker.

Tidligere brunkulsleje ved Nr. Vium

Tilplantning af de gamle lejer

Før 2. Verdenskrig foregik udvindingen af kul fortrinsvis i små lejer, hvor brunkullene lå tæt på overfladen. Gravningen i disse lejer betød som regel kun mindre ændringer og ødelæggelser af det oprindelige landskab.

De store lejer, som blev oprettet under og efter 2. Verdenskrig, resulterede derimod i meget store forandringer og ødelæggelser af landskabet. Af samme grund stillede man derfor krav om restaurering af

udvindingsområderne, enten til landbrugsjord eller med tilplantning af arealerne. Reetablering til landbrugsjord blev kun gennemført i meget begrænset omfang. I stedet foretrak man ofte at tilplante mange af de tidligere lejer.

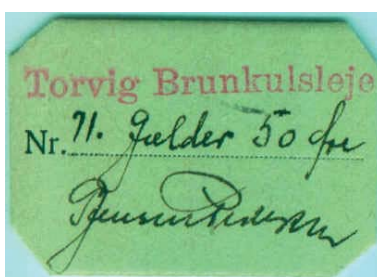
I de nedlukkede brunkulslejer opstod der over 700 større og mindre søer med et samlet areal på ca. 470 ha i de gamle lejer. Søerne er i mange tilfælde ret dybe og ydermere også sure, hvilket betyder at plante- og dyrelivet i dem er begrænset.

De gamle brunkulslejer er interessante i geologisk og biologisk forstand, fordi det visse steder er muligt

Løn og hjemmelavede pengesedler

Arbejderne i brunkulslejerne havde en grundløn, som var på samme niveau som almindelige ufaglærte arbejdere. Derudover arbejdede de på akkord og fik ekstrabetaling efter, hvor meget kul de kunne grave. Akkorden og de lange arbejdsdage betød dog, at lønnen langt oversteg en almindelig arbejderløn.

Efter 1. Verdenskrig var der ikke kun mangel på brændsel, men også på en lang række andre importvarer som f.eks. de metaller, som man brugte til fremstilling af mønter. Møntmanglen

betød, at man i Tørvig brunkulsleje begyndte at udstede sine egne "pengesedler", som kunne bruges som skillemønt.

Pengesedlerne var lavet af små papstykker, som havde en værdi af 50 øre. Papstykkerne var nummeret og forsynet med firmanavn, samt underskrift af lejets leder, Jensen Pedersen. De kunne ikke bare bruges i lejet, men blev også anset som gyldigt betalingsmiddel rundt om på egnen. Blandt andet kunne man betale med sedlerne i billetlugen på Troldhede Station.

at erkende sen-tertiære profiler, og fordi de giver indblik i, hvordan mosser, laver og halvgræsser spontant indfinder sig på utilplantede arealer. Derudover har lejerne mange landskabelige, kulturhistoriske og friluftsværdier, blandt andet som yndede udflugtsmål.

De første forsøg med tilplantning af et tidligere brunkulsleje blev foretaget i det gamle Risdal-leje, efter brydningen stoppede i starten af 1920'erne. De næste forsøg med tilplantning af blev iværksat af H. Thaysen i 1938. For at få det bedste resultat mente Thaysen, at arealerne skulle tilplantes med Sitka- og Rødgran, hvorimellem man plantede kvælstofproducerende planter som Blå Lupin, Gyvel, Kælling-tand og Seradelia. Thaysens arbejde var helt enestående, så i dag finder man stadig plantager med gran-, løv- og frugttræer i de lejer, som han tilplantede.

Alt i alt fremtræder områderne idylliske og smukke med flere store søer, uden de farlige og stejle skrænter, som ofte kendetegner de tidligere brunkulslejer. Thaysens arbejde var banebrydende og skulle senere sætte rammerne for den lov, som i 1958 pålagde brunkulsproducenterne at reetablere de tidligere brunkulslejer. For sin indsats med tilplantning blev Thaysen gjort til Ridder af Dannebrog i 1963.

Nr. Vium-lejerne

Allerede i 1945 overdrog staten et areal på 30 ha til Jagtfonden. Året efter påbegyndte Hedeselskabet en tilplantning af området, for at begrænse føgningen af sand og kulstøv, som var til stor gene for naboerne. På grund af fornyet efterspørgsel af brunkul blev arbejdet indstillet, men genoptaget igen i 1950. Manglende bevillinger betød dog, at arbejdet ikke blev gjort færdigt.

I årene 1958-1961 erhvervede Carlsbergfondet ca. 50 ha af lejerne ved Nr. Vium, som de efterfølgende 4-5 år blev tilplantet med en mængde forskellige

busk- og træarter. I dag ejer Naturstyrelsen og Carlsbergfondet hver ca. 50 ha af de tidligere brunkulslejer.

Ørkenarboretet

I "Statens gamle leje" ved Trolldhede iværksatte Dr. C. Syrach Larsen fra arboretet i Hørsholm et stort tilplantningsprojekt, som skulle undersøge forskellige udenlandske planters evne til at klare sig i de barske forhold i det tidligere brunkulsleje. Ud over planternes overlevelsessevne var målet også at undersøge deres værdi som fødekilde for vildtbestande, bier og andre bestøvende insekter.

Det praktiske arbejde med tilplantningsprojektet blev ledet af Syrach Larsens assistent, forstkandidat G. Schlätzer (1924-2005), som i en år-

række gennemrejste uvejsomme egne i hele verden, for at finde egnede arter til projektet. I alt indgik henved 400 forskellige og eksotiske plantearter i forsøget. Mange af dem kunne dog ikke klare tilværelsen i ufrugtbare sandtipper. På trods af dette er der stadig rige muligheder i Ørkenarboretet for at opleve en mængde træ- og buskarter, der normalt ikke findes i det danske landskab.

Kigger man godt efter, kan man i det tidligere brunkulsleje finde arter som Masurbirk (*Betula pendula*), Sortgran (*Picea mariana*), forskellige arter af Rhododendron som Azalea (*Rhododendron subgenus Pentanthera*) og Mosepost (*Rhododendron tomentosum*), Amerikanske Blåbærbuske som f.eks. Højbusk Blåbær (*Vaccinium corymbosum*), Tulipantræer (*Liriodendron tulipifera*), Skarn-tydegran (*Tsuga heterophylla*) og Kinesisk Bjergthe (*Gaultheria procumbens*). Derudover er der også sjældne danske arter som Femradet Ulvefod (*Lycopodium annotidum*) i lejet.

På kortet (fra Naturstyrelsens folder om Kulsøen og Ørkenarboretet) er der markeret en række punkter, som viser nogle af de steder, hvor man kan se et udvalg af de mange specielle træ- og buskarter, der findes i området.

Tulipantræer

Botaniske interessepunkter

A: Ved dette punkt står man i kanten af en bevoksning bestående af Papirbirk (*Betula papyrifera*). Papirbirken er beslægtet med vore hjemmehørende birkearter, men stammer fra USA.

B: Langs med stien findes her et forsøg med forskellige arter af nåletræer. Man kan blandt andet finde Tsuga (*Tsuga heterophylla*), på dansk også kaldet Skarntydegran, og man kan finde Sortgran (*Picea mariana*), der ligeledes stammer fra Nordamerika.

C: Her ser man en bestand af Højbusk Blåbær (*Vaccinium corymbosum*) fra Montreal, Canada.

Sikkerhed i de gamle brunkulslejer

I gamle brunkulslejer som Kulsøen er det vigtigt at udvise forsigtighed under færdsel. I områder, hvor jorden er omgravet, kan der ske udskridninger. Især tæt på vand bør der udvises forsigtighed. Den sydlige og østlige bred har aldrig været omgravet, og her kan man færdes uden risiko. De øvrige bredder bør man ikke færdes på. Al færdsel sker på eget ansvar.

Carl Syrach-Larsen (1898-1979) var forstmand og arboretforstander. Han var foregangsmand og inspirator for bevaring og praktisk udnyttelse af træernes genetiske egenskaber og ydede især en pionergerning i forbindelse med forædling af skovtræer. Medstifter af Dansk Dendrologisk Forening, Skovhistorisk Selskab (formand 1953-1964) og Fonden for Træer og Miljø og initiativtager til oprettelsen af Jagt- og Skovbrugsmuseet.

D: Lidt væk fra stien i nordlig retning kan man se en lille holm af Almindelig Tulipantræ (*Liriodendron tulipifera*). Den er naturligt hjemmehørende i USA. Disse er hentet i Michigan.

E: Her ses forskellige arter af Rhododendron.

F: Hold øje med skovbunden. Ved dette punkt ses en forekomst af Femradet Ulvefod (*Lycopodium annotinum*) en naturligt hjemmehørende, men relativt sjælden karsporeplante.

G: Her ses Mosepost (*Rhododendron tomentosum*), en lille buskart i Rhododendron-slægten. Syd herfor findes yderligere to arter af Rhododendron.

H: Her ses endnu en af de nordamerikanske blåbærarter. Kommer man i det tidlige forår, er det interessant at iagttage, at de forskellige arter af Amerikansk Blåbær har forskellige udspringstidspunkter. Dette er et udtryk for tilpasning til forskelligt klima.

I: Her ses, midt mellem store blåbærbuske, en forekomst af Småbladet Rhododendron. Denne blomstrer tidligt på foråret (medio april).

J: Her ses en lille forekomst af Kinesisk Bjergthe.

Det er muligt at få guidede ture i området, efter nærmere aftale med Bertel Jensen på tlf. 9719 4137. Er

Den grønne sø

man i besiddelse af et gyldigt fisketegn, kan man fiske gratis i søen i perioden 1. marts til 31. august.

Kulsøen og ”Den grønne sø”

I Ørkenarboretet ligger to søer, Kulsøen og ”Den grønne sø”. Kulsøen adskiller sig fra de fleste af de søer, som er opstået i de gamle brunkulslejer, ved at være næsten pH-neutral. Årsagen til dette er, at man efter lejets lukning i 1940’erne ledte Von Å ind igennem søen. Tilløbet fra Von Å betyder, at mange fisk og smådyr kan klare sig i søen. Se nedenfor for mere information om Von Å.

Den grønne sø er karakteristisk for de søer, der opstår i gamle brunkulslejer. Svovl- og metalforbindelser

fra de blotlagte jordlag skaber lav pH-værdi og giver søen sit specielle grønne udseende. På grund af den lave pH-værdi lever der ingen fisk i søen.

Området omkring Kulsøen og Ørkenarboretet er ligeledes en vigtig fuglelokalitet, hvor man kan opleve Grønspejter (*Picus viridis*), Fuglekonge (*Regulus regulus*) og se Krikænder (*Anas crecca*) i hurtig flugt over søen. Derudover lever der en lang række insekter ved søen, som f.eks. Dukatsommerfugl (*Lycaena virgaurea*), Kålsommerfugl (*Pieris napi*), Mo-saikguldsmide (*Aeshna cyanea* og *Aeshna grandis*), Stor Kejserguldsmid (*Anax imperator*), Pragtmyrmer (*Calopteryx splendens* og *Calopteryx virgo*), Grøn Smaragdlibel (*Cordulia aenea*) og Vandnymfer (*Enallagma cyathigerum* og *Pyrrhosoma nymphula*). Blandt de krybdyr, som lever i Ørkenarboretet, kan nævnes Snog (*Natrix natrix*) og af pattedyr Brud (*Mustela nivalis*).

Publikumsfaciliteter

Efter nedlæggelsen af vildtreservatet er brunkulslejet ved Kulsøen blevet bynær skov for Troldhede by. I lejet har man anlagt stier, opholdsarealer, madpakkehus, grillplads og opsat informationstavler, så publikum kan nyde det naturskønne område.

Omkring Kulsøen og Ørkenarboretet findes et varieret stiforløb. Stierne er alle markeret med røde pæle

Madpakkehuset ved Kulsøen

eller markeringer på træerne. En af stierne går rundt om Kulsøen, som opstod efter at bortpumpningen af grundvandet ophørte, da lejet blev lukket. Ruten rundt om søen er ca. 2,5 km lang.

Von Å

Von Å har en længde på ca. 10 km fra den dannes – i sammenløbet mellem Harreskov Bæk og bække fra vådområderne i Favs Mose, Momeng og Følpyt – og til udløbet i Vorgod Å. I årtusinder flød åen frit, men i 1870'erne blev den, ligesom utallige andre åer i Vestjylland, reguleret i forbindelse med anlæggelse af engvandingskanaler.

I 1900-tallet blev åen yderligere reguleret i forbindelse med etablering af dambrug ved Toudal og brunkulslejet ved Trolldhede. Efter nedlæggelsen af brunkulslejet i slutningen af 1940'erne blev Von Å ført igennem lejet, hvorved Kulsøen blev skabt.

Omlægninger af Von Å

Omlægningen af Von Å ind igennem Kulsøen havde nogle uheldige konsekvenser. Mødet mellem åen og det stillestående vand i søen resulterede i kraftige sediment-aflejringer ved indløbet til søen. Derudover blev der påvist en stor dødelighed af ungfisk af ørreder (smolt), som trak fra vandløbet og ud mod havet. Den høje dødelighed skyldtes, at fiskene enten blev forsinket og/eller, at en stor del blev ædt af gedder og fugle.

I efteråret 2001 gennemførte det gamle Ringkøbing Amt derfor en omlægning af Von Å ved Kulsøen. Formålet med omlægningen var at skabe en ny vandfordeling mellem åen og søen. Omfordelingen af vandet skulle sikre en fortsat høj vandkvalitet i Kulsøen, begrænse aflejring af sediment og okkerforbindelser på søbunden og højne overlevelsesprocenten af den ørredsmolt, som trak ned gennem Von Å. I forbindelse med omlægningen af åen etablerede man flere nye åslyngninger før og efter søen. Slyngninger-

ne betød, at der blev skabt bedre fysiske vandløbsforhold med mange fine gydestrækninger.

I 2012 påbegyndte Herning og Ringkøbing-Skjern Kommuner et naturgenopretningsprojekt af Von Å, som forventes afsluttet sidst på året. Projektet, som er blevet støttet med 2,1 mio. kr. af Den Europæiske Fiskerifond og Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri, går ud på at give Von Å sine gamle slyngninger tilbage.

I alt bliver en strækning på 8,5 km mellem Kibæk Rensningsanlæg og Toudal Fiskeri genslynget. Formålet med projektet er at begrænse næringsstofudledning og skabe optimale betingelser for fisk og planter i Von Å. Vandstanden i åen hæves med 80-90 cm, hvilket betyder, at der bliver skabt vådområder langs åen, som ad naturlig vej vil reducere udledningen af kvælstof. I alt regner man med, at genslyngningen vil kunne reducere kvælstofudledningen i Ringkøbing Fjord med 12 ton kvælstof om året.

Kilder

Milthers, K. 1941: Systematisk Eftersøgning af Brunkul. Geografisk Tidsskrift, Bind 44.

Nr. Viumbogen: rids af sognets historie. 1999.

Trap Danmark 5. udgave

www.mobmus.dk

www.denstoredanske.dk

www.sti.dk/Brunkul/index.htm

Von Å passerer dambruget ved Toudal.